

УДК 947 (477) «1920–1930»

Олена ШКУРАТЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії держави та права, Національна академія внутрішніх справ, площа Солом'янська, 1, Київ, Україна, 03035

ORCID: 0000-0002-1879-0085

Юрій СОКУР

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права, Національна академія внутрішніх справ, площа Солом'янська, 1, Київ, Україна, 03035

ORCID: 0000-0002-3957-7881

DOI: 10.32782/LST/2021-4-4

Бібліографічний опис статті: Шкуратенко, О., Сокур, Ю. (2021). Продовольча блокада УСРР в 20–30 рр. ХХ століття як засіб помсти та упокорення українського народу. *Law. State. Technology*, 4, 22–27, doi: 10.32782/LST/2021-4-4

**ПРОДОВОЛЬЧА БЛОКАДА УСРР В 20–30 РР. ХХ СТОЛІТТЯ
ЯК ЗАСІБ ПОМСТИ ТА УПОКОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Об'єктивною причиною виникнення голоду в Україні був її економічний занепад у результаті революцій та господарської кризи, тому можна припустити, що голод стався непередбачено для Й. Сталіна. Але те, що факт його наявності був свідомо використаний партійною верхівкою як економічний важіль для політичного тиску на українську «контрреволюційну» інтелігенцію та «несвідоме» селянство, не викликає жодного сумніву. Аморальне кредо більшовизму «Мета виправдовує засоби» проявилось тут повною мірою.

Метою статті є аналіз загальновідомих фактів щодо Голодомору за радянських часів, які оприлюднені сьогодні в численних публікаціях. Голодомор був логічним наслідком тієї насильницької політики, яку проводила Комуністична партія відносно українського селянства.

Методологічною основою роботи стало використання історико-правового методу, який надав можливість проаналізувати та критично оцінити положення нормативно-правових актів ленінсько-сталінської партії більшовиків.

Наукова новизна. На основі аналізу урядових вказівок та вироблених на їх підставі партійних документів можемо стверджувати, що вони стали методикою проведення цього геноциду. Голодомору можна було уникнути, однак правляча верхівка свідомо використовувала народні трагедії для реалізації стратегічних імперських цілей.

За результатами дослідження зроблено **висновок**, що штучний характер Голодомору підтверджується політикою, яку проводили більшовики в 30–40-х рр. ХХ ст. на чолі з Й. Сталінім. Штучність голоду сьогодні вже не викликає сумніву. Нині перед усім українським суспільством стоїть завдання глибокого осмислення причин, характеру, масштабів трагедії, гідного вшанування пам'яті мільйонів наших співвітчизників. Лише така позиція – позиція пам'яті і вшанування жертв – гарантує неможливість повторення подібних трагедій у майбутньому.

Ключові слова: голод, геноцид, продовольча блокада, натуральні штрафи, конфіскація, хлібозаготівля.

Olena SHKURATENKO

Candidate of Law, Associate Professor, Head of the Department of State History and Law, National Academy of Internal Affairs, Solomianska Square, 1, Kyiv, Ukraine, 03035

ORCID: 0000-0002-1879-0085

Yurii SOKUR

Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of State and Law, National Academy of Internal Affairs, Solomianska Square, 1, Kyiv, Ukraine, 03035

ORCID: 0000-0002-3957-7881

DOI: 10.32782/LST/2021-4-4

To cite this article: Shkuratenko, O., Sokur, Yu. (2021). Prodovolcha blokada USRR v 20-30 rr. XX stolittia, yak zasib pomsty ta upokorennia ukrainskoho narodu [Food blockade of the USSR in 20-30 years of the XX century as a means of vengeance and humiliation of the Ukrainian people]. *Law. State. Technology*, 4, 22–27, doi: 10.32782/LST/2021-4-4

FOOD BLOCKADE OF THE USSR IN 20–30 YEARS XX ST. AS A MEANS OF VENGEANCE AND HUMILIATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The objective causes of the famine in Ukraine were its economic decline as a result of revolutions and the economic crisis, and it can be assumed that the famine happened unexpectedly for Stalin. But there is no doubt that its existence was deliberately used by the party leadership as an economic lever for political pressure on the Ukrainian “counter-revolutionary” intelligentsia and the “unconscious” peasantry. The immoral credo of Bolshevism: the end justifies the means – manifested here in full.

The purpose of the article is to analyze the well-known facts about the Holodomor in Soviet times, which are published today in numerous publications. The Holodomor was a logical consequence of the violent policy pursued by the Communist Party against the Ukrainian peasantry.

The methodological basis of the work was the use of the historical and legal method, which provided an opportunity to analyze and critically evaluate the provisions of the regulations of the Leninist-Stalinist Bolshevik Party.

Scientific novelty. Based on the analysis of government instructions and party documents developed on their basis, we can say that they have become a method of carrying out this genocide. They could have been avoided, but the ruling elite deliberately used popular tragedies to achieve strategic imperial goals.

According to the results of the study, the conclusion is substantiated that the artificial nature of the Holodomor is confirmed by the policy pursued by the Bolsheviks in the 1930s and 1940s. headed by J. Stalin. The artificiality of the hunger strike is no longer in doubt. Today, the entire Ukrainian society faces the task of deeply understanding the causes, nature, scale of the tragedy, and honoring the memory of millions of our compatriots. Only such a position – the position of remembrance and honoring the victims – guarantees the impossibility of repeating such tragedies in the future.

Key words: *famine, genocide, food blockade, natural fines, confiscation, grain procurement.*

Слід зазначити, що для радянських дослідників і вчених тема Голодомору була закритою. Офіційна ідеологія і пропагандистська машина Комуністичної партії стверджувала, що такого явища взагалі не існувало.

Відомими сучасними дослідниками Голодомору в Україні є С. Кульчицький, В. Сергійчук, Ю. Мицик та інші. У результаті копіткої роботи науковців, які досліджували цю проблему, та зробленого ними власного аналізу встановлено, що в Україні в різні роки ХХ ст. було штучно організовано три голодомори, які забрали життя понад 10 млн людей (Сергійчук, 2003; Кульчицький, 1989; Кульчицький, 1991; Мицик, 2003).

Організація штучних голодоморів 20–30-х рр. ХХ століття в Україні була спричинена імперською політикою більшовиків, які, здобувши владу, перестали агітувати за право націй на самовизначення і виокремлення їх у незалежні держави. Переїнявши естафету у царської влади, вони швидко зрозуміли, що український, як й інші народи, необхідно тримати в рамках колишньої імперії. Й. Сталін писав у газеті «Правда» від 10 жовтня 1920 р., що центральна Росія не може довго триматися без допомоги окраїн, які дають багато сировини, палива, харчових продуктів (Сокур, 2017: 20). Саме через це і через бажання придушити опір України до державності більшовики організували загальновідомі заходи інтервенції, «червоний терор», військовий комунізм, розкуркулення і колективізацію та знищення релігії.

18 листопада 1932 року вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівлі, згідно з якою окремі господарства за невиконання планів хлібозаготівлі каралися натуральними штрафами, тобто конфіскацією 15-місячної норми м'яса. Через два дні вийшло рішення Раднаркому УСРР, згідно з яким натуральні штрафи дозволялося застосовувати також щодо колгоспів. Згодом перелік компенсаційних харчів був розширений картоплею і салом, а наприкінці року й продуктами тривалого зберігання. Під вилучення підпали всі колгоспи УСРР (за винятком півтори тисячі). Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство.

До цієї зухвалої і небаченої в історії людства акції був підключений карально-репресивний апарат НК – ДПУ – НКВС (Булаховський, 1955: 85, 275, 773). Підготовкою та здійсненням геноциду керували вождь і апарат комуністичної партії СРСР, тоді як НК – ДПУ – НКВС були простими виконавцями їхньої волі.

1 грудня 1932 року Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які не виконують зобов'язань з контрактації і перевірки наявних фондів картоплі у колгоспах. До цього переліку потрапило 12 районів Чернігівської, 4 Київської і 4 Харківської областей. 3 грудня 1932 р. у ряді районів було заборонено торгувати м'ясом і тваринами. З 6 грудня ці райони, а також окремі села почали заноситися на «чорні дошки». Телеграма С. Косіора та В. Чубаря керівникам Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей вимагала негайного вико-

нання постанови з метою демонстрації того, як радянська влада вміє безжалісно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх поплічниками. Згодом ці села абсолютно ізолювали від зовнішнього світу. 11 грудня 1932 року керівництву УСРР надійшла шифрограма В. Молотова і Й. Сталіна з вимогою «негайно судити і давати п'ять, а краще десять років тюремного ув'язнення» за невиконання хлібозаготівельних планів колгоспами та селянами.

14 грудня 1932 року вийшла Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хід хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях». Проблеми хлібозаготівель в Україні та на Північному Кавказі пов'язувалися безпосередньо з неправильно проведеною політикою українізації.

15 грудня 1932 року ЦК КП(б)У затвердив список 82 районів, куди припинялася поставка промислових товарів.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 року було запроваджено блокаду самої Української СРР. Справа в тому, що українські селяни втікали в сусідні області Російської СФРР, де не було голоду. Так звана харчова блокада України була організована силами внутрішніх військ і міліції. Був заборонений виїзд селян з УСРР. Водночас громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави.

Станом на 30 червня 1932 року з більшості районів України посівний матеріал був вивезений.

Голова РНК УСРР В. Чубар писав В. Молотову та Й. Сталіну про становище в сільському господарстві УСРР (10 червня 1932 р.). За його підрахунками, на той момент в Україні уже можна було нарахувати мінімум 100 районів замість 61 станом на початок травня, які потребували продовольчої допомоги та зривали план весняної сівби. Ці ж райони, на його переконання, в подальшому зриватимуть обробку і збирання врожаю.

7 серпня 1932 року з'явилася Постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше 10 років. «Законом про п'ять колосків» фактично людям було заборонене володіння їжею.

За кілька днів до того, 4 серпня 1932 року, був надісланий лист Й. Сталіна до Л. Кагано-

вича, у якому повідомлялося про повернення проекту декрету про охорону суспільного майна з правками та додатками, надавалася вказівка видати його якомога швидше. У пункті третьому запропоновано ДПУ залучати озброєних осіб для охорони залізничних вантажів (ешелони з зерном) та надавати їм право розстрілювати на місці осіб, які посягнули на розкрадання залізничних вантажів.

11 серпня 1932 року Й. Сталін в листі Л. Кагановичу вимагав направити спеціального листа ЦК ВКП(б) до партійних і судово-каральних органів про застосування Закону «Про охорону громадської власності та боротьбу проти спекулянтів». Він підкреслював, що «найголовніше зараз – Україна», оскільки справи в Україні дуже погані. Повідомлялося, що в двох областях України близько 50 райкомів висловилося проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. Він висловив звинувачення на адресу українських керівників (генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, В. Чубаря та голови ДПУ УСРР С. Реденса), а також побоювання втратити Україну через підривною діяльність агентури Ю. Пілсудського та наявність свідомих і несвідомих петлюрівців, а також прямих агентів Ю. Пілсудського в ЦК КП(б)У. Й. Сталін пропонував вжити таких рішучих заходів для виправлення господарської і політичної ситуації в Україні: зняти з посади Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та поставити на його місце Л. Кагановича; висунути на посаду голови українського ДПУ В. Балицького, пересунувши С. Реденса на посаду заступника; замінити В. Чубаря іншим керівником, наприклад Г. Гриньком; перетворити Україну в найкоротший строк на фортецю СРСР «і грошей на це не шкодувати».

Наприкінці літа газета «Правда» організувала в Україні рейд боротьби з крадіжками зерна. З 7 по 17 серпня 1932 року в ньому взяло участь 100 тисяч «ударників преси». Метою рейду була боротьба з крадіжками зерна. Станом на 22 серпня 1932 року ДПУ зафіксовано 220 випадків відмови колгоспів і сільрад від прийняття планів хлібозаготівель, непогодження з ними місцевих партосередків за мотивами нереальності поставлених завдань (в Харківській області у 20 районах 91 випадок, в Дніпропетровській у 12 районах – 19, у Вінницькій у 16 районах – 96, в Одеській у 6 районах – 14. Всього у 54 районах зафіксовано 220 випадків) (Сокур, 2018: 48).

Того ж дня була видана постанова Укрколгоспцентру про заборону видавати хліб для громадського харчування колгоспникам, крім

трактористів. Пропонувалося повністю забезпечити видачу колгоспникам натурального авансу на трудовень відповідно до рішення ЦК і РНК СРСР, крім тих, що отримували громадське харчування на роботі, які мали приносити свій хліб.

Аналіз 20 тисяч справ показує, що серед засуджених було 83% колгоспників та селян-одноосібників і лише 15% – «кулацько-заможних елементів». Отже, цей закон був спрямований проти селян, котрі, рятуючи дітей від голодної смерті, змушені були нести додому з току чи поля кілограм чи два зерна, ними ж вирощеного (Шкуратенко, 2018).

27 серпня 1932 року з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО СРСР М. Чернова керівникам заготівельних організацій УСРР про негайне відвантаження зерна для млинів, які забезпечували борошном північні райони СРСР. Того ж дня прийшла телеграма заступника голови РПО В. Куйбишева до ЦК КП(б)У про необхідність прискорення відвантаження зерна в Україні на експорт. Вказувалося на зрив плану хлібного експорту через слабе відвантаження зерна до портів республіки (20 тис. т замість запланованих 190 тис. тон). Для виправлення ситуації пропонувалося відвантажити до кінця серпня 30 тис. т пшениці, 20 тис. т ячменю та 10 тис. т жита, незважаючи на вивезене раніше.

Станом на 30 серпня 1932 року, за даними Укрколгоспцентру, колгоспи УСРР, обслуговувані МТС, виконали місячний план заготівель на 39,1%. Того ж дня газета «Вісті» ВУЦВК надрукувала статтю «Виконання серпневого плану зірвано». Повідомлялося про незадовільне проведення хлібозаготівель, зокрема в Артемівському районі. Одноосібні господарства виконали план хлібозаготівель на 3,9%, у 18 сільрадах хліб одноосібниками ще не здавався. Миронівська сільрада план виконала на 1%, Зайцівська – на 0,8%, Покровська – на 1,5%, хоча у цій сільраді обмолотили половину скошеного хліба (Сокур, 2017: 50).

31 серпня 1932 року в Луганську вийшла постанова бюро міськкому КП(б)У про неприпустимість витрачання хліба на громадське харчування в їдальнях колгоспів.

За серпень 1932 року до приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського надійшло близько 1,5 тис. заяв колгоспників про вихід із колгоспів. Майже 70% поданих заяв припадало на Харківську область (переважно з Гадяцького, Великописарівського, Олексіївського та Богодухівського районів (170–180 заяв)). Основна маса селян, що подали заяви (80%) – бідняки, решта – середняки.

1 вересня 1932 року в Москві політбюро ЦК ВКП(б) затвердило вересневий план хлібозаготівель в обсязі 290 млн пудів для селянського і радгоспного секторів, розподіливши по регіонах: для України – 85 млн, для Північного Кавказу – 30 млн, для Поволжя – 51,2 млн, для Казахстану – 13,1 млн, для Уралу – 11,6 млн, для Башкирії – 10,4 млн, для Московської області – 8,8 млн, для Сибіру – 14,6 млн, для ЦЧО – 30 млн, а для решти – від 0,4 до 10,7 млн пудів зернових культур (Сокур, 2017: 50).

2 вересня 1932 року Всеукраїнська контора «Торгсин» інформувала, що населення купує в обмін на побутове золото винятково хліб, борошно, крупу, цукор, сіль, відмовляючись від промислових товарів.

3 вересня 1932 року з Москви надійшла телеграма заступника голови Комітету заготівель при РПО М. Чернова про відвантаження з УСРР хліба на експорт. М. Чернов зобов'язав уповноважені заготівельні органи вивезти за кордон наявну в Україні пшеницю першого і другого класу для виконання планового завдання третього кварталу.

Станом на 14 вересня 1932 року після прийняття закону від 7 серпня 1932 року («Закон про п'ять колосків») Наркомюст УСРР у доповідній записці констатував про 250 вироків на розстріли.

24 вересня 1932 року Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) були відхилені всі пропозиції про видачу насінневої позики, а також попереджені радгоспи і колгоспи, що «насінпозики не видаватимуться ні для озимої, ні для ярої сівби».

30 вересня 1932 року Генеральний консул німецького посольства в Харкові К. Вальтер направив річний звіт посольству Німеччини в Москві про ситуацію в Україні. Він зазначив про невиконання хлібозаготівельного плану (356 млн пудів), високі ціни на продукти, відсутність торгівлі в селах. Консул підкреслив руйнівні наслідки колективізації.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року в основних хлібозаготівельних регіонах були створені Надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК). В Україні комісію очолив голова Раднаркому СРСР В'ячеслав Молотов. 23 жовтня 1932 року була прийнята Постанова політбюро ЦК КП(б)У про необхідність «перелому в ході хлібозаготівель» – річний план був виконаний лише на 38%.

25 жовтня 1932 року – була прийнята Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель». Жовтневий пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації домог-

тися негайного перелому хлібозаготівель, оперативного керівництва хлібозаготівлями, організувати «боротьбу за хліб», зробити листопад та останні дні жовтня вирішальними щодо виконання плану хлібозаготівель, у 10 разів підвищити темпи виконання річного плану до 15-ї річниці Жовтневої революції, а також рекомендував «безжалісно придушувати всі спроби класового ворога та його агентури, спрямовані на зрив хлібозаготівель». Вже в листопаді 1932 року комісією В. Молотова було запроваджено систему спеціальних бригад з видобутку зерна («червоних валок»). Загалом до таких бригад входило понад 110 тисяч добровольців, набраних з-поміж селян, які у такий спосіб намагалися врятуватись від голодної смерті, адже вони одержували певний відсоток від вилученого зерна і харчів.

Подібні НХК були створені також на Північному Кавказі (очолив Лазар Каганович) та на Поволжі (очолив Павло Постишев). Однак на Поволжі подібного масштабу репресій не проводилося, а на Північному Кавказі репресії стосувалися переважно кубанських українців, які до Голодомору становили більшість населення регіону. До того ж кубанська і поволзька НХК невдовзі припинили свою роботу, а Постишев і Каганович наприкінці 1932 року були направлені в Українську СРР.

Держава переймалась питанням повернення насінневої позики: у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 30 жовтня 1932 року окремим пунктом (№ 11) йшлося про встановлення кінцевого терміну покриття заборгованості з насінневої позики по всій Україні до 1 грудня 1932 року. Цю позику повинні були погасити районні та обласні організації республіки.

1 листопада 1932 року РНК УСРР визнало незадовільним виконання річного плану хлібозаготівель в Україні. Був встановлений остаточний план хлібозаготівель у секторах, областях та культурах у розмірі 282 млн пудів, із них для одноосібних господарств – 36,9 млн, для колгоспів – 224,1 млн, для радгоспів – 21,6 млн, а також стягнення мірчука – 28,8 млн, насінневої позики – 8,1 млн пудів.

3 листопада 1932 року була надіслана телеграма секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича до С. Косіора, В. Молотова, В. Чубаря з пропозицією зменшити постачання промтоварами районів, які не виконали плану хлібозаготівель та сформувати списки селянських господарств – саботажників хлібозаготівель.

5 листопада 1932 року голова радянського уряду В'ячеслав Молотов і секретар ЦК КП(б)У

Мендель Хатаєвич надіслали директиву на місця з вимогами негайного виконання Постанови від 7 серпня 1932 року «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів».

6 листопада 1932 року була надіслана телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконали хлібозаготівельних планів. У ній йшлося про зменшення завезення промислових товарів для 7 районів Одеської, 8 районів Дніпропетровської, 8 районів Харківської, 5 районів Київської області. Надвечір 8 листопада 1932 року була відправлена шифрограма В. Молотова, Й. Сталіна для ЦК КП(б)У: «З цього дня призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України, доки колгоспи та індивідуальні селяни не почнуть чесно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією в справі хлібозаготівель».

11 листопада 1932 року була надіслана інструкція РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», у якій йшлося про суворі судові репресії щодо господарств, у яких виявлено закопаний у ямах хліб, що кваліфікувалося як навмисне псування хліба та шкідництво. Заборонявся відпуск промтоварів з оголошенням списку одноосібників. Наказувалося рішуче стягувати сільгосподаток, державне страхування, самообкладання, негайно застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії до куркульських господарств за невиконання ними твердого завдання.

15 листопада 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про запровадження паспортної системи і розвантаження міст від «зайвих елементів».

21 листопада 1932 року була надіслана телеграма В. Молотова, В. Чубаря, секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганова, Л. Кагановича Йосипу Сталіну «Надати спецкомісії ЦК КП(б)У (Косіор, Раденс, Кисельов) повноваження на час хлібозаготівель вирішувати питання винесення вироків про розстріли». Голова ДПУ УСРР Станіслав Раденс 22 листопада 1932 року розробив план операції з виявлення контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель, спрямованої на виконання директив Молотова-Хатаєвича. Операція повинна була охопити 243 райони. З санкції ЦК КП(б)У вона розпочалася негайно. 26 листопада 1932 року у пресі з'явився наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому наголошувалося на тому, що репресії є одним з потуж-

них засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі.

18 листопада 1933 року Голова Раднаркому УСРР В. Чубар на об'єднаному Пленумі ЦК та ЦК КП(б) України доповів, що «досягнуто великих успіхів у боротьбі за перетворення всіх колгоспів на більшовицькі ...вперше за ряд років виконали план хлібоздачі достроково до Жов-

тневих свят. Ми заготовили на цей час понад 220% порівняно зі задачею 1932 року...» (Пиріг, 1990: 296, 559, 563).

Співставлення партійних документів свідчить про те, хто був справжнім організатором голодної смерті мільйонів українців. Такими організаторами були партійні органи, керовані ЦК ленінсько-сталінської партії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. 2-е вид., доп. Київ : Укр. Вид. Спілка, 2003. 251 с.; Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ : Т-во «Знання УРСР», 1989. 48 с.; Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. Київ : Україна, 1991. 431 с.; Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 296 с.
2. НК (ВНК) – (Всеросійська) надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією (рос. ВЧК, ЧК); ДПУ – Державне політичне управління (рос. ГПУ); НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (рос. НКВД). Див.: Російсько-український словник : 80000 слів / Л.А. Булаховський та ін. ; за ред. М.Я. Калинович. Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. 804 с.
3. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів і свідчень. 2-ге вид. доп. та перероб. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 123 с.
4. Шкуратенко О., Сокур Ю. Запровадження радянською владою натуральних штрафів як один із проявів геноциду українського народу (історико-правовий аспект). «Штучні голоди в Україні ХХ століття» : матеріали Міжнародної конференції, м. Київ, 16 травня 2018 року. Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 351–356.
5. Сокур В.В., Сокур Ю.В. Голодомори мовою документів. Київ : Освіта України, 2017. 118 с.
6. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.

REFERENCES:

1. Serhiychuk V. (2003) *Yak nas moryly holodom: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947*. Kyiv : Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian]; Kul'chyts'kyu S.V. (1989) *1933: trahediya holodu*. Kyiv : T-vo Znannya URSS [in Ukrainian]; Kul'chyts'kyu S.V. (1991) *Tsina velykoho perelomu*. Kyiv: Ukrayina [in Ukrainian]; Mytsyk Yu. (2003) *Ukrayins'kyu holokost. 1932–1933: Svidchennya tykh, khto vyzhyv*. Kyiv: Vyd. dim "KM Akademiya" [in Ukrainian].
2. Bulakhovs'kyu L.A., Rylsky M.T. & Kalynovych M.Ya. (1955) *Rosiy's'ko-ukrayins'kyu slovnyk: 80000 sliv*. Kyiv: Vyd-vo AN URSS [in Ukrainian].
3. Sokur V.V. & Sokur Yu.V. (2018). *Holodomory movoyu dokumentiv i svidchen'*. Kyiv: FOP Maslakov [in Ukrainian].
4. Shkuratenko O. & Sokur Yu. (2018) *Zaprovadzhennya radyans'koyu vladoyu natural'nykh shtrafiv yak odyv iz proyaviv henotsydu ukrayins'koho narodu (istoryko-pravovyy aspekt)*. "Shtuchni holody v Ukrayini KHKH stolittya": *materialy Mizhnarodnoyi konferentsiyi*. (pp. 351–356). Kyiv: Vydavnytstvo "Kolo" [in Ukrainian].
5. Sokur V.V. & Sokur Yu.V. (2017). *Holodomory movoyu dokumentiv*. Kyiv: Osvita Ukrayiny [in Ukrainian].
6. Pyrih R.Ya. (1990) *Holod 1932-1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv*. Kyiv: Polityvdav Ukrayiny [in Ukrainian].